

STOČARSTVO

Marijeta RAJKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Stočarstvo je bila važna gospodarska grana primorskih Bunjevaca sve do njihova raseljavanja iz ovih prostora, dakle do oko šezdesetih godina 20. stoljeća, a skrb za domaće životinje zahtijevala je velik angažman ukućana. Krivopučani su imali volove, krave, konje, ovce, magarce, mule, svinje i perad. Sve domaće životinje jednim imenom nazivaju *blago*, no svi također koriste i termin *stoka*. Kazivači govoda nazivaju *krupno blago*, a ovce *sitno blago*. Pored navedenoga, većina obitelji imala je jednog do dva psa te jednu mačku ili više njih, posebice kada su se u proljeće izlegla mladunčad. Kazivači su često isticali da se od *blaga* nije vidjela paša koliko ga je bilo. Tako je primjerice Ivan Šojat *Valin* iz Šojatskoga Dolca uspoređivao razdoblje svoga djetinjstva (četrdesete godine 20. stoljeća) sa sadašnjim stanjem: *Tu po ovim našim brdima danas više nema blaga, a prije nisi ih ima di vodit past. Prije je cijela Planina bila puna blaga, tu je nas prije bilo 160 stanovnika*. U vrijeme istraživanja Šojatski Dolac imao je tri stalna stanovnika, a petero ljudi dolazilo je ljeti. Deskripcija današnjeg stočarstva na području Krivoga Puta zrcali se u naraciji Branka Tomljanovića *Ropete*: *Sad nema oko tri krave, sve je tako rekuć napušteno (...) ovaca jedna kuća, konja mislim da cijeli Krivi Put ima dva, dva magarca, koza malo (...) na Veljunu ima nešto više krava. Ispašnac, pašnjak, to je sve bilo popašeno, obrađeno, a danas kosimo i palimo sijeno (...) Nekada se kosilo svaka stopa 7 km sa 12 km*.

Polazište za istraživanje stočarstva na području Krivoga Puta bila su pitanja iz Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak prvi, teme 22. *Tipovi stočarstva*, 23. *Planinsko i drugo pokretno stočarstvo*, 24. *Čuvanje stoke*, 25. *Pastirski štap i pribor*, 26. *Stočarski stanovi i torovi*, 27. *Zazivi i uzvici stoke*. Osim navedenih upitnica, djelomično sam koristila pitanja iz tema: 31. *Kućište (okućnica)*, 34. *Neke pomoćne zgrade i pojediniosti na kućištu* te 37. *Gospodarske i stambene zgrade izvan naselja* i to pitanja koja se odnose na smještaj domaćih životinja. Prilikom istraživanja sastavila sam novu upitnicu, odnosno proširila postojeće i prilagodila području istraživanja. Kao što je već spomenuto u uvodu, u cjelini *Tradicijsko gospodarstvo*, čitavo je područje Krivoga Puta opisano u jednoj upitnici kao *mjesto (selo)* Krivi Put. U ovom prilogu također sam koristila podatke iz Upitnica iz Arhiva Etnološkog atlasa. No, za teme pod brojevima: 23, 25, 26, 34 i 37 na upitnicama piše *nema*. U ostale četiri upitnice podaci su navedeni, no generalizirani i manjkavi. Te ću podatke u daljnjem tekstu navoditi i uspoređivati u slučajevima kada se razlikuju od mojih.

Tijekom prikazivanja tradicijskoga i suvremenoga stočarstva na području Krivoga Puta nastojala sam ukazivati na razlike koje su bile uvjetovane nadmorskim visinama smještaja pojedinoga naselja, geografskim odlikama terena te vremenskim prilikama (primjerice, razlike u dužini razdoblja sa snježnim pokrivačem). Kroz tekst se također ukazuje koliko je imovinsko stanje obitelji i brojnost ukućana utjecalo na količinu i odabir pojedinih domaćih životinja te organizaciju ispaše.

2. DOMAĆE ŽIVOTINJE

Gotovo svaka obitelj imala je jednu kravu i pet ili šest ovaca. Imućnije obitelji, što je prema tumačenju kazivača podrazumijevalo više zemlje, imale su više domaćih životinja: do dvije krave, oko desetak ovaca i jednu do dvije tegleće životinje (vola ili konja). Obitelji koje nisu imale tegleće životinje, imale su magarca ili mulu ili jedan par. Do druge polovice 20. stoljeća sve domaće životinje boravile su u jednoj

prostoriji. Ovisno od oblika kuće, boravile su u dijelu koji je bio namijenjen stoci, u prizemnom dijelu kuće i/ili podrumu ili u štalama.¹ Ovisno o veličini prostorije, u jednom su dijelu boravila goveda i/ili konji, a u drugome ovce. Ponekad se taj prostor pregrađivalo ogradama izrađenim od prepletenih grana ili dasaka. Zimi je bio ovakav smještaj životinja, a u proljeće su kupovali još i male svinje za koje se u istoj prostoriji pregradio dio za njih. Nerijetko je u okućnici postojalo korito iz kojeg su životinje pile vodu, koja se *kalala* (vadila, op.a.) iz *šternje*.

Ovakva brojnost domaćih životinja mijenjala se tijekom Prvoga i Drugoga svjetskog rata, na što su utjecaj imale pljačke vojski: *Posle rata smo ostali bez ičega, tri puta je sve dignuto. Partizani su ostavili velikog magarca, pa smo jedno vrijeme imali magarca dok nismo kupili konja. Tu jedan zaselak je znalo biti tri magarca u šest kuća.*² Jedan od razloga odlaska muškaraca na privremene ili sezonske radove bila je nabavka domaćih životinja, posebice *tegleće* stoke budući da je ona bila najskuplja. Tome svjedoči i kazivanje Josipa Prpića *Jurine*: *Imali smo vi za vi pomoći strica iz Amerike, imali smo dva vola, dvije krave, nešto ovaca.*

2.1. Ovce

Većina obitelji imala je ovce. Njihov broj varirao je od svega nekoliko pa do tridesetak. Zimi se nastojalo ostaviti što manji broj ovaca i ovnova budući da se za veći broj nije imalo dovoljno hrane, odnosno sijena. Na ovom području ovce su se janjile jednom godišnje, tijekom ožujka i travnja. Najraširenija sorta bila je *pramenka*. Unazad desetak godina, napominju kazivači, ovce se janje i po dva puta godišnje. Od ovaca dobivalo se meso i vuna. *Kila vune je bila skupa jer cura kad se udavala morala je imati štramac* (pokrivlač). *U pravom štramcu je moralo bit barem deset kila vune.*³ Janjci su se klali ponajviše u razdoblju sjenokoše te prigodom obilježavanja važnijih proslava iz životnih običaja (svadbe, krštenja, odlazak u vojsku). Osim muških janjaca, na jesen su klali ovce koje se nisu *oanjile* (okotile mlade). Njihovo se meso sušilo *kao svinjsko i to se isto upotrebljavalo kao svinjetina.*⁴

U vrijeme istraživanja pojedini Krivopučani imali su desetak ovaca, isključivo za svoje potrebe. Izuzetak je nekolicina velikih uzgajivača na području Klaričevca i Vrataruše (čiji vlasnik stanuje u Matić Gaju, tj. Matićima u Mrzlome Dolu), a koji unazad desetak godina imaju od nekoliko stotina do preko tisuću komada (prema iskazu kazivača, dok oni sami ne žele precizirati već navode nekoliko stotina). Ovim je velikim uzgajivačima ovčarstvo, odnosno prodaja janjaca, glavni i jedini izvor prihoda.

2.2. Krave

Krava je bila vrlo zastupljena domaća životinja. Svaka obitelj nastojala je imati barem jednu do dvije krave budući da su mlijeko i mliječni proizvodi bili među glavnim namirnicama.⁵ Osim uzgajanja krava za vlastite potrebe, primorske su obitelji imale i veći broj krava, do četiri. Razlog tome bio je što su Primorke u prvoj polovici 20. stoljeća prodavale mlijeko Senjanima *na konte*.⁶ Početkom druge polovice 20. stoljeća u Podbilu je osnovana otkupna stanica za mlijeko te je mljekarstvo postalo važan izvor prihoda za veći broj stanovnika. Time se i broj krava na području Krivoga Puta povećao. O važnosti mlijeka u prehrani, ali i izvoru prihoda kazivači su često isticali: *Ta krava je othranila ljude koji su*

¹ Više vidi u radu M. Rajković 'Selidbe i suživot na ljetnim stanovima' i u prilogu o graditeljstvu autorice I. Šarić Žic u ovoj monografiji.

² Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Slične priče kazivali su i ostali Krivopučani.

³ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun. Više o tekstilnom rukotvorstvu vidi u prilogu autorice A. Vlatković u idućem svesku Monografije.

⁴ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵ Više o prehrani vidi u prilogu autorice J. Jurković u idućem svesku Monografije.

⁶ Više o mljekaricama vidi u prilogu autorice T. Rubić u ovoj monografiji.

*danas školovani.*⁷ Krave i volove kupovalo se na sajmovima, kod ljudi u okolnim selima, a pojedini su ih Krivopučani sami uzgajali: *Imaš tele pa ostaviš junca pa naraste vol, a ako krava oteli žensko tele onda imaš junicu, pa kad se ona oteli imaš kravu.*⁸ Pasma krave bila je *buša*.

Paralelno s deagrarizacijom Krivoga Puta i odlaskom mladih u urbana središta, dakle od šezdesetih godina 20. stoljeća, broj krava se smanjivao. Danas Krivopučani imaju po jednu do dvije krave i to po jedna obitelj u selu ili jedna obitelj na nekoliko zaselaka. Primjerice, na području Alana nitko nema krave, dok u Podbilu i Francikovcu samo jedna obitelj ima kravu. Jedna obitelj u Mrzлом Dolu u Pavelićima ima jedanaest krava. Od ostaloga krivoputskog područja razlikuju se Veljunari, od kojih većina obitelji ima krave i to od jedne do desetak. Upravo stoga u Veljun i danas dolazi kamion koji otkupljuje mlijeko. Tako se i jedan mladi bračni par zbog nezaposlenosti odlučio baviti mljekarstvom. No budući da supruga radi u Senju, gdje i djeca pohađaju osnovnu školu, ona i djeca preko tjedna žive u Senju, a suprug s roditeljima u Veljunu. Kako ističu, najveći je problem razdvojenost obitelji. U Veljunu imaju oko petnaestak krava muzilica i svaki dan predaju mlijeko u otkupni kamion. Velik problem mljekarstvu predstavljaju zimski mjeseci, odnosno veliki nanosi snijega, budući da tada kamion za otkup mlijeka ne može doći do njih i više od tjedan dana. Tada od dijela mlijeka rade suhe sireve (čija prodaja nije osigurana), a veći dio mlijeka moraju bacati budući da ga nemaju gdje pohraniti, a sami od svog mlijeka ne stignu napraviti sireve.

Slika 1: Krave u štali i vlasnica Pavla Pavelić, Pavelići (Mrzli Dol); snimila M. Rajković, lipanj 2006.

2.3. Volovi i/ili konji

Obitelji su imale volove ili konje. Razlog zašto je netko imao konje, a netko volove uvjetovala je površina obradivoga zemljišta, geografske odlike terena te imovinsko stanje obitelji. Niz desetljeća pojedine su obitelji imale istu vrstu teglećih životinja. Kazivači su prema obiteljima navodili tko je imao konje, a tko volove. U Krivome Putu su Prpići, Pavelići, Krmpotići, Burići i Šojati imali volove, s time da su Prpići imali i konje. U Francikovcu, Šojatskome Dolcu i Mrzlome Dolu bilo je izmiješano. U Veljunu

⁷ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

je bilo više volova. U Podbilu su najviše imali mule i magarce. U Alanu i Klaričevcu uglavnom konje. Na nadmorskim visinama od 500 ili 600 metara tek su poneki stanovnici imali konja, a ostali magarca ili mulu. Dakle, na višim je nadmorskim visinama u svakom zaselku bilo obitelji koje su uvijek imale samo volove ili samo konje, ali i onih koji su mijenjali. Nisam zabilježila da je jedna obitelj imala istodobno i volove i konje. Krivopučani su isticali: *Daj Bog da je imao jedno!* Kao razlike među njima kazivači su navodili da je lakše bilo raditi s konjem budući da je bio brži, no s druge strane vol je sporiji, ali izdržljiviji. Vrsta tegleće životinje ovisila je i o broju muških članova domaćinstva i njihovoj starosti, odnosno snazi. Naime, mladićima i starijim stanovnicima bilo je lakše raditi s volovima. Volove se brže i lakše moglo prodati ako su nekome trebali novci. Dugi niz godina konji su bili skuplji za kupiti i održavati *no poslije im je pala cijena, pa su bili volovi.*⁹ Ovome je u prilog Josip Prpić *Jurina* kazao: *Bilo je sve skupo, ali konji su bili modernije blago, za boljeg gospodara.*

Što je bilo bolje imati iz svog kuta viđenja objasnio je Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta: *Najbolje je bilo imat konje, 'ko je drža do sebe ima je konje. Ko je ima više zemlje. Jer konji su najbrži i dobri su za vozit, al' volovi su jači. Ima uzrečica: Vo se boji brza hoda, a konj se boji teška voza! Tobaže volovi ne vole da brzo idu, al' mogu povu' teži teret. Konj obrnuto.* Razliku između konja i vola objasnio je i Luka Krmptić *Zekonja* iz Veljuna: *Vol je krvniji a konj je za brže dospevanje i vola ste mogli lakše prodat. Konj ako slomi nogu nemate ništa od njega, a vola kupi mesar. A većinom su ljudi u Veljunu imali volove.* No odluka hoće li netko imati konja ili vola ovisila je i o broju muških članova unutar obitelji, njihovoj starosti i jesu li životinje koristili za zemljoradnju i transport ili su pomoću njih stjecali i dodatne izvore prihoda, kao što se vidi u objašnjenju Milana Blaževića *Ivele* iz Mrzloga Dola: *Prije dok su djeca bila mala bili su volovi, a kad su djeca odrastala onda su bili konji. Konj je mogao biti i za samaricu i tegleći. Konj je bio za kiriju. Ako se u šumi radilo, i ako se išlo volovima, trebalo bi mu jako puno vremena.* Prpić Josip *Jurina* mišljenja je da je bilo *bolje imat konje za ono doba, jer konj je bio brži, mogli ste vozit, mogli ste na njega metnut samar, a vol je bio samo za tegljenje.*

Broj teglećih životinja opadao je s odlaskom mladih u urbana središta. Oni koji su ostali još dugo su radili s konjima i volovima. Osamdesetih godina 20. stoljeća tegleće životinje zamjenjivane su malim traktorima. Kao razlog nekorisćenja suvremene mehanizacije poput traktora, kazivači su navodili male brdovite parcele i neprohodnost puteva do njih. Često sam zabilježila da se do neke oranice moglo doći samo konjem. Na konju i samaru do nje se moralo prenijeti primjerice plug i branu, stoga se upotreba životinja dugo zadržala budući da za velike traktore nisu postojali adekvatni putevi.¹⁰ Mnogi kazivači držali su tegleće životinje i kada više nisu mogli s njima raditi (primjerice zbog starosti kazivača), pa sam tako nerijetko zabilježila ponos na dobrog konja i vola, pa i emotivnu povezanost. *Ja sam zadnji ima volove (na Veljunu, op.a.) (...) kad sam ih proda zaplaka sam za njima, petnaest dana nisam iša u štalu. Bile su još dve krave, al je nisam iša u štalu, jer nije više bilo volova. Baba išla oko krava (...) Imo sam prvo volove do 1986., onda sam ih prodo i kupio konje 1988., onda sam opet kupio volove (...) do 1994. sam stalno oro s njima (...) onda sam uza traktorić.*¹¹ Najviše kazivača kao razlog odabira tegleće životinje navodi naviku rada s određenim tipom životinje: *Ko je šta volio, što se tiče rada podjednako je. Mogo si orat, vozit.*¹² U prilog ovoj tvrdnji idu i podaci da su pojedini stanovnici u drugoj polovici 20. stoljeća mijenjali vrste teglećih životinja.

Nakon što bi prošao radni odnosno životni vijek konja, moralo ga se zamijeniti mladim konjem. Deskripcija radnog vijeka konja zrcali se u priči Luke Krmptića *Zekonje* iz Veljuna: *Kako koji može, skoro do dvadeset godina, al to više nije za posa, najbolje do jedno deset, dvanajst godina. Onda konj gubi snagu, onda ih prodaji, a nekad ih i ostavi da crknu. Imali smo mjesto di smo ih bacali celo selo.* Radni vijek volovima bio je kraći, u prosjeku od osam do deset godina. No zabilježila sam i razdoblja od pet pa sve i do petnaest godi-

⁹ Ivan Krmptić *Bokula*, Veljun.

¹⁰ Vidi više u zemljoradnji kod Rajković u ovoj monografiji.

¹¹ Milan Krmptić *Zekonja*, Veljun.

¹² Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

na. Dužinu života kazivači su pripisivali načinu ishrane i pažnji. Vlastito iskustvo s volovima opisao je Ivan Krmpotić *Bokula* iz Veljuna: *Već od tri, četiri godine kolko je ko jači i veći pomalo ga počneš učit delat. Onda tako jedno deset godina, onda se računa da je star, pa ga prodaš mesaru, il se klalo pa se jelo. Bila govedina bolja nego danas. Prirodno se hranila sa senom, a danas kako bi reka to više, te umjetne hrane, nije to više tako ukusno.*

Kazivači su isticali da su se svi poslovi najčešće obavljali pomoću *para* volova, a kao razlog navodili su *neravan teren, te lakšu vuču tereta uzbrdo*. No i ovo pravilo imalo je odstupanja, naime *ako je bio nemoćan čovik, ima je jednog vola, ko je bio imućniji imao je dva vola, ili ako nije imao potrebu za dva vola, negdje je bio jedan vol korisniji od dva manja*, objasnio je Josip Prpić *Jurina*.

Omjer cijene za konja, vola i kravu zrcali se u kazivanju Luke Krmpotića *Zekonje*: *Nekako konji su bili skuplji. Moga si dobit i dva vola za jednog konja... a i konji su skuplji za držati, trebaju bolju hranu, komote, ajam, ploče, treba ga kovat, uzde... Samo je bia spremniji za delat i putovat. To je prije bila najbrža vožnja. Za vola smotaj teljug. A za dvi bolje krave moga se kupit vo, al su te krave bile jadne, mršave pa ih daj za bagatelu, a neke su znale i krepat ... zadnje što sam proda imali su volovi 22 metra... 1 metar je ima 100 kila ... Prije je bilo neko malo blago, buše al to je bilo otpornije, tvrđe od gladi, jer to su pasivni krajevi nisu ljudi imali hrane za veliko blago. Potle (poslije op.a.) je bilo veće.*

Kazivači su napominjali da su konji, koje su imali za svakodnevnu upotrebu oko poljodjelskih poslova i transport, bili mali i da su ih nazivali *tovaraši*.¹³ Osim malih konja, velik broj Alanara imao je i velike takozvane *teške* konje,¹⁴ budući da su se Alanari najviše bavili *kirijom* (izvlačili iz šume drva). Pojedine obitelji imale su po svakom muškom članu jedan par konja za *kirijanje*. Primjerice, u obitelji Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića (Alan) i otac i sinovi *kirijali* su sa zasebnim parom konja.

Na moje pitanje ima li tko danas vola na području Krivoga Puta, kazivači su kroz smijeh govorili da je to danas *egzotična* životinja na ovim prostorima, a Ivan Krmpotić *Bokula* je rekao da je najbliži vol kojeg ima jedna obitelj u Žutoj Lokvi u Lici. Konja ima jedna obitelj u Mrzлом Dolu (sl.2). Budući da se bračni par Prpić *Popići* iz Mrzloga Dola i danas bavi zemljoradnjom za osobne potrebe, konja koriste prilikom obavljanja pojedinih poslova, posebice transporta, primjerice stajskog gnoja na oranice ili sijena do kuće. Vikendom im dolazi sin koji radi u Senju, a koji je također ponosan na obiteljskog konja.

Slika 2: Zdenko Prpić, Popić s konjem, Mrzli Dol; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

¹³ Petar Tomljanović *Jukša*, Matići.

¹⁴ Anka Butković *Matićeva*, Alan; Mica Komadina *Marićeva*, Alan; Marija Rončević *Garina*, Alan; Krunoslav Krmpotić *Econja*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marko Pavelić *Mijatini*. Podbilo.

2.3.1. Udruživanje teglećih životinja

Mnoge obitelji nisu imale tegleće životinje. Kroz razgovore s Krivopučanima saznaje se da su volove i/ili konje imale obitelji koje su bile imućnije, odnosno s više zemlje. Oni koji nisu imali vlastite *stoke* posuđivali su za obrađivanje zemlje od onih koji su imali. Ostalim djelatnostima poput prodaje drva i *kirijom* nisu se mogli baviti. Često su dvije obitelji udruživale životinje ne bi li brže i bolje obavile određeni posao: *Znalo se i parit, ja imam jednoga konja, vi jednoga, danas ću voziti ja, sutra vi.*¹⁵ *Na Veljunu su neki imali i konje. Neko imam jednog neko dva, onda kad je bilo oranje onda su dvojca parili konje svako jednoga pa su radili sa dva.*¹⁶ Trenutku sklapanja dogovora oko udruživanja *blaga*, na koliko dugo, za koje poslove i sličnim pojedinostima, Krivopučani nisu posvećivali puno pažnje. Kao što je objasnio Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put: *Sastanu sa dva čovika: Ajde ti imaš konja, ja imam konja pa ćemo mi to zajedno orat. Onda ide brže.* Za udruživanje životinja Krivopučani su govorili da nisu imali termin, a na moje pitanje što bi značila riječ *sprega*, odgovarali su da je ona označava udruživanje životinja. Zbog prirode poljodjelskih poslova ovi dogovori uglavnom su se odvijali prije početka obrađivanja zemlje ili prije obavljanja nekog posla, primjerice *vršidbe* žita. Dogovaralo se *s nekim s kim si bio dobar, ako si zna da je pošten čovik, s rodbinom, prijateljem, komšijom.* Kao uzroke neudruživanju blaga prilikom sljedećega posla zabilježila sam *svađe među ženama*, te ako se *ne pazi na tvog konja/vola kao na svog ili ako ga se jednako ne hrani.*¹⁷ No kazivači o ovome nisu htjeli govoriti i svi su isticali da *nisi iša u posa s onim s kim se ne slažeš* i da su svi generacijama znali *ko je kakav i iz koje familije.*

Osim udruživanja životinja, u svim lokalitetima zabilježeno je da su vlasnici para teglećih životinja odlazili sami raditi *u nadnicu* (orat, *branjat/drljat, vršit* žito). Ovakav posao plaćao se ili obrađivao radeći druge poslove (najčešće kopanjem (djevojke i žene), košnjom (muškarci), zidanjem *šternji* ili kuća (Primorci)). Ponekad se znalo posuditi par konja ili volova: *mora narod delat. Posudi za pomoć, daj da i obradi nešto sebi. Znao je gazda dat čoviku da sam* (napravi op. a.) *ako je pravi i pošten on radi isto ko sa svojim*, rekao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna.

2.4. Magarac i/ili mula

U Primorju su gotovo svi imali jednog do dva magarca i/ili mulu. Ista situacija je na području sela na nadmorskim visinama na oko 500 do 600 metara nadmorske visine (Vrataruša, Šušanj, Kosovo Buljima). Magaraca i mula bilo je također u Alanu, Podbilu, Šojatskome Dolcu. Manji broj ili tek poneki u Krivome Putu, Francikovcu, Veljunu, Mrzlome Dolu i to ponajviše u obiteljima koje nisu imale teglećih životinja. Ako usporedimo ove podatke s prikazom selidbi na ljetne stanove, možemo vidjeti da su stanovnici koji su selili ljeti na više nadmorske visine imali magarca i/ili mulu, za razliku od sela u kojima su boravili isključivo ili ponajviše stalni stanovnici koji su rijetko imali ove životinje. Magarci i mule koristili su se za prenošenje tereta. U vrijeme istraživanja na području Krivoga Puta postojao je jedan magarac u Žuljevićima (Podbilo) u vlasništvu Milana Tomljanovića *Kanade*.

2.5. Perad

Od peradi su Krivopučani imali kokoši, uglavnom od nekoliko komada do dvadesetak te jednog pijetla (sl. 3). *Kokoši jesmo al malo, imamo i sad, a ovo drugo patke, guske baš i nisu to sad u zadnje vrijeme, kupe male pa drže.*¹⁸ Kokoši su hranili hranom koju su pripremili tako da su skuhalo krumpira, ječma, pšenice i kukuruza, odnosno tko je što imao. Često su kazivači navodili siromaštvo i neimaštinu, pa je tako brojnost peradi opjevana i u bečarcu:

¹⁵ Tomljanović Branko *Ropeta, Krivi Put*. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁶ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

¹⁷ Svi razlozi zabilježeni su na Veljunu.

¹⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*. Isto su potvrdili svi kazivači.

*U mog tasta velika bogatstva,
Šepa koka i pivac bez oka.¹⁹*

Kazivači navode da se od osamdesetih godina broj peradi povećava. Tako je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna usporedila razdoblje sredine 20. stoljeća i sadašnje: *Kad sam se udala, ja sam ovde našla jednu kokoš i ta je jedna pala u badanj i utopila se* (smijeh, op.a.). *To je moja svekrva imala. A danas imamo i piliće, kupimo u proliće, kako 'ko. Imaju ih koji kupe i po trideset komada.* Posljednjih desetak godina, pojedinci uzgajaju i sezonske purice (sl. 4), kupe ih u proljeće, a u jesen kolju i spremaju u ledenice.

Slika 3: Perad u dvorištu kod obitelji Nikolčinib, Francikovac; snimila M. Rajković lipanj 2005.

Slika 4: Purice u okućnici, Mrzli Dol; snimila M. Rajković lipanj 2005.

¹⁹ Mara Tomljenović *Isanova*.

2.6. Svinje

O bavezna domaća životinja u svakom domaćinstvu bila je i svinja, uglavnom *jokširske* pasmine. Ovisno o broju ukućana, u pojedinoj su obitelji hranili jednog do tri *prasca*. Svinjogojstvu u prilog Luka Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna rekao je: *Svinje, a, fala Bogu, to je moralo bit (...) Zelje i meso kod nas je najvažnija hrana zimi*. Krivopučani su u proljeće, uglavnom u ožujku ili početkom travnja, kupovali male svinje, *prašćice* i hranili ih do jeseni, odnosno studenoga kada su ih klali za zimu. Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola objasnili su: *Retko kad se uzimalo prase u jesen. Obično su se uzimali u proljeće. Devedeset posto ljudi je uzimalo jedno do dvoje malih svinja, a na jesen se klalo. Prašćice su kupovali na sajmovima ili kod ljudi po susjednim selima.*²⁰ *Kod nas rasplodne krmače nije nitko držao, pravoslavci su držali više, il' kupi na placu u Brinju ili Otočcu.*²¹ Kazivači su naglašavali da je u prvoj polovici 20. stoljeća težina svinja na jesen bila od 80 do 100 kilograma, za razliku od današnjih svinja čija je težina puno veća, od 100 do 130 kilograma. Kazivači uglavnom nisu imali posebne prostorije odnosno svinjce, pa su smještaj za njih zbog nedostatka prostora improvizirali od drvenih dasaka. Ovisno od oblika kuće, svinje su boravile u dijelu koji je bio namijenjen stoci, u prizemnom dijelu kuće ili štalama, u za njih ograđenom dijelu zvanom *praščak*,²² *kočak*, gdje su ih hranili do jeseni. Klanje svinja u drugoj polovici 20. stoljeća često se obavljalo 29. studenoga, budući da je taj dan bio državni praznik, Dan Republike, tj. neradni dan. Briga oko svinja uključivala je pripremu hrane za njih: *mljeko, ječmeno brašno, jelda, (...) ujesen kukuruznog šrota imaj (...) krumpira bi ostalo do mladog (...) on se kuhao. Sijala se stočna blitva, koraba, brala se kopriiva, jedna biljka koja se zvala ozlac, slak. To se sve sjeklo i kuhalo, i znalo se kupit posije (mekinje) koje se dodaj tome*, objasnio je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta. Isti sastav hrane potvrdili su svi kazivači, a u svim lokalitetima zabilježeno je da se kuhani krumpir s navedenim priložima (zvan *napoj*) kuhao svakih nekoliko dana (od tri do tjedan dana). Učestalost je ovisila o broju svinja i njihovoj veličini (dakako da su veće svinje trebale više hrane). Dio te smjese stavilo se u kantu i u nju se dodala voda. Time se svinje hranilo tri puta dnevno. Omjer je bio jedna trećina smjese, a ostalo voda, mada je gustoća ovisila o količini sastojaka za *napoj*. Budući da u ovom kraju ne uspijeva kukuruz, a i žitarica ponekad nije bilo dovoljno, kazivači su isticali da pojedine siromašnije obitelji nisu imale svinje budući da ih nisu imale s čim hraniti. Često su se svinje hranile ponajviše travom i bile mršave. Trava se kosila u blizini okućnica, voćnjacima i međama. Nitko od kazivača nije kazao da su svinje vodili na žir, osim što je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola objasnio: *Jedino ako je neko imao ograđen prostor, inače su stalno bile u svinjcu*.

Naziv za malu svinju je *praščić*, a kada naraste oko dvadesetak kila dobiva naziv *odojak*. *Odojke* su Krivopučani najčešće pekli na ražnju prilikom većih proslava životnoga ciklusa običaja, primjerice svadbe te prilikom većih poljodjelskih radova. Pečenje *odojaka* bilo je rijetko i prakticiralo se tek od sedamdesetih godina 20. stoljeća. Kada svinja naraste zovu je *prase*, a kada pređe stotinu i više kila zovu je *krmak*. Žensku svinju koja bi se *prasila* (rađala male svinje) zvali su *krmača*, ali njih uglavnom nisu imali. Danas mali broj stanovnika ovih prostora drži svinje, kako kažu *jeftinije je na jesen kupit gotovo meso*.²³ Tijekom moga boravka na terenu nitko od kazivača nije imao svinje.

2.7. Koze

Tek poneki Krivopučani, uglavnom Primorci, imali su koze. Najčešće sam dobivala odgovor da su ih imali u prvoj polovici 20. stoljeća i to malo. Kao razlog tome kazivači su navodili njihovu nemirnost, odnosno činjenicu da je za njih prilikom ispaše trebao biti poseban *čoban* budući da su bile nemirne, da

²⁰ Više o sajmovima i trgovini vidi u prilogu T. Rubić u ovoj monografiji.

²¹ Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola.

²² UEA, Fd 241, br. 1382, tema 31. *Kučiste (okućnica)*.

²³ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Nada Šojat *Valina*, Šojatski Dolac; Ivan Vukelić *Rokić*, Vrataruša; Petar Tomljanović *Jukša*, Mrzli Dol.

su *skakale* i sve *brstile* (jele). Osim nekoliko koza, pojedine obitelji ili jedna obitelj na nekoliko zaselaka imala je jednog jarca kojem su se koze vodile na oplodnju. Mlado koje se izleglo nazivali su kozličem i/ili jarićem. Od devedesetih je godina 20. stoljeća broj koza na Krivome Putu porastao, ali također privremeno. Danas na području Krivoga Puta samo jedna obitelj ima koze i to Krmpotić *Zekonje* iz Veljuna. Imaju nekoliko koza od kojih koriste mlijeko i rade sir. Kao i ostale domaće životinje, koze su zimi smještene u štalama, a tijekom toplijih dana vode ih na ispašu u blizini kuće. Koze uglavnom čuvaju djeca ili ih zavežu konopom za drvo. (sl. 5)

Slika 5: Djeca iz obitelji Krmpotić *Zekonje* vode koze na pašu, Veljun; snimila M. Rajković, svibanj 2005.

3. IMENA ŽIVOTINJA

Većina domaćih životinja imala je vlastito ime. Tako su primjerice volove nazivali: *Dikonja*, *Peronja*, *Ljubota*, *Sivonja*, *Mrkonja*, *Lezenja*, *Kitonja*, *Rameša*, *Ozonja*, *Šaronja*. Imena su se najčešće davala prema fizičkim oznakama životinje, primjerice crnog vola ili vola na kojem prevladava tamna boja nazivalo se *Mrkonja*.

Kravama su davali sljedeća imena: *Miza*, *Jagoda*, *Perava*, *Dikulja*, *Šara*, *Meda*, *Loza*, *Perka*, *Perova*, *Šibava*, *Milava*, *Runa*, *Ljubova*. Imena krava često su se nasljeđivala od prethodne krave ili kao što je kazao Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola: *Ako ste kupili na placu, kako vam je prethodni vlasnik rekao da se zove tako smo je zvali. Ako je oteljena (kod kuće op.a.) onda se dalo ime kako je tko izmislilo*. No ponekad su se davala i popularna imena, tako su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna osamdesetih godina 20. stoljeća svoju kravu nazvali *Brena*: *Imali smo Brenu po Lepoj Breni pjevačici. Pa se smijali veterinari (smijeh)*.

Svaki konj obavezno je morao imati ime. Najčešća imena za konja bila su: *Zekan*, *Pram*, *Miško*, *Moro*, *Konzel*, *Micko*, *Toraj*, *Lisac* (ako ima bijelu lisu²⁴ na čelu). Prilikom naredbi konja se oslovljavalo s imenom, kao što se vidi iz kazivanja: *Kad si htio da kreneš imao si uzde u rukama i onda si rekao: Ijo Pran, Moro, Zekane!, pukneš malo korbačem*.²⁵ Kobile su se rijetko držale. Svi su istaknuli da kobile nisu kupovali, već ih je netko tu i tamo ostavio ako bi se okotila. Kazivači se nisu mogli sjetiti niti jedne osobe koja je imala kobilu.

²⁴ Lisa je crta po sredini čela, tj. prednje strane konjske njuške, ponekad je i nepravilna kao mrlja.

²⁵ Josip Prpić *Jurina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

Budući da su tijekom prve polovice 20. stoljeća na ovim područjima ovce bile najbrojnije životinje, nisu im se svima davala imena nego samo ponekim. *Imaj recimo dvanajst komada* (ovaca), *neke zovi Šara ako je šara. Jedna je nosila ime pa druge idi za njom, nisu sve imale ime.*²⁶ Na ovim prostorima, prema tumačenju kazivača, 95% ovaca bile su sorta *pramenka* i uglavnom su sve bile bijele boje, odnosno svijetlosive. Kada su dobivale imena najčešće je presuđivao izgled ovce. Imena su najčešće dobivale ovce koje su se bojom dlake razlikovale od drugih, stoga su česta imena za tamne ovce bila *Mrka* i *Crna*. Također, zabilježila sam imena *Jagoda* i *Gala*.

Za svinje, tj. za *prasca* zabilježila sam samo ime: *Gude*. Magarcima i mulama nisu davana osobna imena nego su ih dozivali s magarac ili magarica. Za koze i jarce također nisam zabilježila imena.

4. NAREDBE ŽIVOTINJAMA

Naredbe za životinje na čitavom su području Krivoga Puta iste. *I jo! Od bista!*, viknulo bi se konju ako se željelo da krene. Ako je konj trebao ustati reklo bi mu se: *Eha, stoj!*. Ista naredba koristila se ako se htjelo da konj stane. Ako se konj trebao pomaknuti u lijevu stranu, izgovrilo bi se: *Od!, ili nategni uzdu da ga prisiliš da ide, da ide iz lijeve na desnu stranu kazalo se: Bista*²⁷. Ako mu se moralo dignuti nogu: *Onda si ga morao uhvatit za nogu i reć: Daj nogu!, i dižeš mu nogu. Ako je bilo mirno, onda bi dizo nogu, a i ne bi dao*, kazao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola. No, ako konj nije htio poslušati, osoba je morala sama dignuti nogu. Ukoliko su htjeli da prestane piti kazivači su naveli: *Ne bi mu dao*. No, svi su isticali da konju uglavnom nisu kazivali ništa, *ako mu se pije pije, a ko ne, ne*. Kada se htjelo upregnuti konje upotrebljavali su se posebni uzvici: *Vikali bi: Umina Pram* (ime konja, op.a.), *tj. da ide pod rudu, i on je znao.*²⁸ Ako ste htjeli da se konj pomakne u stranu također se viknulo: *Umina*.

Volove se najčešće oslovljavalo s *Ost!* što je ujedno bila naredba da se pomakne u desnu stranu. Ako ga se željelo pomaknuti u lijevu ili desnu stranu vikalo bi se: *Ča!* Kada bi se volu kazalo: *Voz!* to mu je bio znak da *mota* (da se okreće) na lijevu stranu. Kada su htjeli upregnuti volove upotrebljavali su iste uzvikve i dodavali ime životinje, primjerice: *Peronja ča!* i *Peronja ost!* Ukoliko su željeli da govedo pomakne u stranu, rekli bi: *Stu!*. Naredba da vol krene bila je: *Ajde!*, a da stane: *Oha!*. Ako se željelo da vol ustane također bi mu se kazalo: *Oha!* Ako mu se moralo dignuti nogu, morao si sam, *a bome nije lako dignut nogu volu*, naveli su kazivači. Kada bi se govedo dovelo pokraj vode da pije kazalo se: *Na voći*. Ako se htjelo da prestane piti: *Ne bi mu dao, kao niti kravi*.

Kada su uprezali goveda ili konja u kola rekli su: *Vatamo pod kola, metnemo oni jaram i teljuge. Baš ako je potrebno rečeš im: Na misto! (...) ufatiš ga za uva ili zvono koji ima pa ga potegneš, a onaj koji je sam naučan taj ide sam*, objasnili su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna.

Kada je životinja vukla kola i kad se htjelo da se životinja okrene kazalo se: *Obrni!* Kada se oralo s konjem ili volom ili nešto drugo radilo koristilo se iste naredbe. Pri kretanju na rad i konju i volu reklo se: *Ajde! (...) Ako stukaš vola nazad veliš mu: Stu vosta!, a konju veliš: Curik!*²⁹

Kako se zaziva stoka da s paše dođe kući objasnio je bračni par Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna: *Ako je krava Ruma, veliš joj: Na Ruma, ili ako je Perava: Na Perava, na. Onda reci: Na ajdemo! i onda blago krene*. Kada sve blago treba krenuti skupa reklo mu se: *Ajd*.

Ako krava krene kuda ne treba, način da je se vrati objasnila je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna: *Vičemo: Nazad! i vraćamo ju. Ako ode u ljevu stranu opališ ju i vikneš nazad. Ako očeš napred ideš prida nju i vodiš ju*.

²⁶ Milan Krmpotić *Zekonja*.

²⁷ Josip Prpić *Jurina*.

²⁸ Isti kazivač.

²⁹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

Najbolji način da se zazovu ovce bio je da im se baci malo soli, ako je došla jedna, onda bi sve došle objasnili su Krivopučani. Također se moglo izgovarati: *Ac, ac, ac, pa ji vabi s čime, vrti s prstima ko da ćeš mu malo dat jest, malo metni u ruku soli ili kruha. I stani ispred nji*, objasnila je Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna. Ovce se tjeralo komadom otkinute grane ili nečime što je bilo pri ruci.

Kokoši i piliće dozivalo se s *Pipipipi*. Za ostalu perad kazivači nisu znali uzvike jer, kažu, nisu je niti imali ili samo u vrlo malim količinama.

5. ORGANIZACIJA ISPAŠE

Organizacija ispaše domaćih životinja ovisila je o veličini pojedinoga sela i zaselaka, što se dakako mijenjalo od kraja 19. te tijekom 20. stoljeća, kronološkom razdoblju koje pokriva ovaj rad. Ovisila je i o klimatskim prilikama tijekom godine, primjerice zimi tijekom velikih nanosa snijega *blago* je bilo u štali. U proljeće i jesen *blago* je vani boravilo čitav dan, a ljeti se zbog visokih temperatura dva puta dnevno vodilo na pašu, ujutro i poslijepodne. Organizacija ispaše također je ovisila o brojnosti životinja u pojedinom selu i/ili zaselku, vrsti domaćih životinja, te brojnosti ukućana i njihovoj starosti. U manjim zaselcima ili selima (od pet do desetak kuća) često je na pašu išlo sve *blago* zajedno. Iz svakog je kućanstva jedna osoba vodila *blago* na pašu po jedan dan: *Jedan goni od više pa bi se redali, jedan dan ja jedan vi i tako (...) da ne bi morali svaki dan ići. Obično je iša jedan čoban.*³⁰

Osim redanja kućanstava, u obiteljima gdje je bilo više osoba koje su mogle ići čuvati *blago*, a *blago* je bilo brojnije, iz svake kuće išla je jedna osoba. No, i u ovim prilikama *blago* je išlo zajedno na pašu, kao što se vidi iz opisa Ruže Prpić *Apelove* kada se udala u Matiče (Mrzli Dol): *Kad sam ja došla onda smo se redali, u jednom domaćinstvu je bilo pet čobana, a u jednom šest. Onda su dva čobana išla, zajedno je sve išlo (...) i blago kad dođe u selo ono se luči (odlazi) svak svojoj kući, nema da to treba mučiti se, ono zna kud ide.*

Kazivači su isticali da je u prvoj polovici 20. stoljeća *bilo puno dice* i da je često veći broj djece čuvao *blago*, po troje ili četvero, pa bi se družili. U toplijim razdobljima također su se dodatno dogovarali tko će ići prijepodne, a tko poslijepodne. Ako je bila manja količina *blaga* sve je išlo zajedno na pašu, primjerice nekoliko krava i do tridesetak ovaca, te ponekad konji. No konji su se često *vezali za drvo* u blizini okućnice. Dakako, ova je organizacija također ovisila o godišnjim dobima. Kazivači su isticali nedostatak obradivih površina te nepostojanje privatnih pašnjaka. Stoga je *blago* najviše paslo na državnome zemljištu. Sjećajući se djetinjstva Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta rekao je: *Išlo bi i više djece iz kuće, zavisi da li su imali druge obaveze, iako smo čuvali svak na svome ipak bi se djeca dogovarala gdi ćemo gonit blago pogotovo kad bi se pokosilo, gonili smo čak dole u planinu prema moru gdi je šire... na zajedničku, to je bila državna zemlje, općinska, zato se išlo na ispašu (...) i u šumu daleko.* Kazivači su često isticali da je do Sv. Jurja (23. travnja) *blago išlo širom*, po čijem ste području htjeli, a od tada svatko po svojoj parceli. *Preko ljeta, svako na svoje. Kad se išlo na svoje, ako je bila uska, a mala parcela, išlo je po dvoje djece, ako je bilo prostranije išlo je jedno dijete. Parcela 10 m a pet komada goveda, popašena koda si pokosio, kazao je Milan Blažević Ivela iz Mrzloga Dola. U jesen, nakon što se pobrala ljetina, ponovno je sve *blago* moglo ići zajedno, budući da više nije bilo bojazni od uništavanja ljetine.*

Ovisno o klimatskim prilikama, odlučivalo se hoće li *blago* ići prema nižim predjelima ili prema višim kao što se vidi iz naracije Luke Krmpotića *Brnde* iz Veljuna: *Kad je zima odi niz planinu, a kad zatopli goni ga oko kuće di očeš, a kad se počne štrkat (bježati od muha op.a.) goni ga u planinu u šumu, gori su i livade i sve ima sat i po hoda. Gori krči od grmeća pa se napučilo (...) raje onda kamenje vadi i radi njive i livade pa kosi.*

Katkada se organizacija ispaše organizirala prema vrstama životinja, što je također ovisilo o vremenskim prilikama. Tako su se ovce spuštale niz planinu, gdje je bila tvrđa trava, a goveda su se vodila u pla-

³⁰ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

ninu, prema šumi. Velika su opasnost u ovim krajevima vukovi zbog kojih su stanovnici izbjegavali držati velik broj ovaca i uz ovce je morala biti barem jedna osoba, dok se goveda i konje moglo zavezati za stablo u blizini kuće i ostaviti ih same.

Najčešće su stanovnici iz čitavoga sela ili skupine sela vodili *blago* na pašne koje su bile udaljene do pet kilometara. Zbog brojnosti *blaga* ono se često moralo dohranjivati. Cjelokupna organizacija zrcali se iz kazivanja Jule Krmpotić *Econjine* iz Škovaca (Veljun): *Bia je pašinac ... nije daleko, prije je narod svak svoje kosio. Nije se blago paslo, bila mala ispaša. Na taj pašinac su vodili svi iz Škovaca. I kijalo se, jer je svako živio tu. Kijalo, kresali se oni bukvići da blago brsti (...) to smo zvali brst.*

Slika 6: Ovce na pašni; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2004.

Slika 7: Krave pasu u okućnici, vlasnici Draga i Marko Tomljanović Rilčevi, Mrzli Dol; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2006.

5.1. Čobani

Osobu koja je čuvala *blago* nazivalo se *čoban*. *Čoban je bio kog je zapa red, bilo dite, bio stariji čovik. Najčešće već jače čeljade. Jedino ako je puno dice, a nema škole onda odu svi, pa se igraju. Mogle su ići i žene i muškarci ako su imali vremena*, objasnio je Milan Tomljanović *Livak* iz Bunice. No, uspoređujući kazivanja dolazi se do saznanja da su *blago* najčešće čuvala djeca, dječaci i djevojčice, već od sedam godina starosti. Osim djece i mladići i djevojke išli su čuvati *blago*, ako nisu imali drugog posla. Također, slalo se osobe koje nisu bile u braku: *Manje, više se guralo neoženjenu osobu, koja je bila malo zanemarena, nju bi se potiskivalo po strani*.³¹ Djeci su pravili društvo i stari Krivopučani: *stari ljudi, koji više nisu mogli delat idi s dicom, oni sidi a dica to goni... jer za blagom treba letit, a starci ne mogu... A dok je moga delat ostali posa nije gonja, tako ga iskoristi do kraja*, objasnila je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna. Nisam zabilježila da je postojao *čoban* koji je vodio *blago* cijelog sela i da mu se za to davala naknada. Obitelji koje nisu samostalno mogle organizirati ispašu dogovarale su se sa susjedima i to su plaćale, najčešće u naturi, no takvi su bili rijetki. Svi kazivači isticali su da su *u starini išli ljudi iz kuća i da nije bilo unajmljenih čobana*. Tijekom 20. stoljeća pojedine bogatije obitelji imale su slugu i/ili čobane. U Veljunu je bilo najviše *blaga* i vjerojatno zato i najveći broj *slugana*, dok su primjerice u Mrzlome Dolu oni bili rijetkost. Na ostalim područjima ovisilo je o imovinskim prilikama u obitelji. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna kazao je: *A skoro svaka kuća je imala slugu. Ako nisi ima svog čobana iz sela onda dovedi iz Vratnika i Podgorja, tamo su bili još siromašniji od nas. Prema njima smo bili bolje stojeći, oni su loše stali. Ja se sećam da su išli subotom u Senj u prošnju. Od dućana do dućana neki trgovac daj malo kruha, neki koji soldu (novac, op.a.). Sabere hrane pa dođi sa magarcem ili konjem pa odreni (odnesi) kući. Dolazili su i kod nas prosit. Odrasli su ljudi na pašu s blagom išli iznimno: Ako nije imao djece, ako nije imao slugana, gdje su bili samo odrasli ljudi, oni su išli na pašu*.³² Zapošljavanje odraslih *čobana* bilo je nakon 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća kada se stanovništvo iselilo, a pojedinci su imali veće količine ovaca. Tako je, primjerice, Petar Tomljanović *Čona* iz Podbila kazao da je on tijekom svoga života promijenio i do dvadesetak *čobana*.

5.1.1. Slugani

U imućnijim obiteljima bio je *čoban* kojeg su zvali *slugan/sluga*. Slugani su bila djeca, starosti od desetak godina, iz mnogočlanih siromašnih obitelji koje nisu imale dovoljno hrane za prehraniti sve ukućane. Oni su pomagali u svim gospodarskim poslovima oko zemljoradnje ili stočarstva. Ovisno o starosti dječaci/mladići čuvali su *blago* ili pomagali na poljoprivredi (oranju, *brananju*, košnji), a djevojčice/djevojke radile su na polju (ponajviše kopale) i prele te izrađivale tekstilne predmete. Djevojke su uglavnom služile do udaje, dakle i do osamnaeste, dvadesete godine, a momci dok *ne bi fizički ojačali* da mogu ići *tražiti posla po svijetu*, poslove koji su bili bolje plaćeni od *čobanskih*.³³

Iz mnogočlane obitelji u susjedstvu djeca su išla u službu kod imućnijih susjeda. Primjerice u obitelji Zlatka Tomljanovića *Kaića* bile su dvije slugu: *Bilo ljudi s puno dice, pa su ga dali da čuva blago kako bi se lakše prehranili. Sluga bi bio tu godinama. Kako se pogodi s gazdom. Kod nas u bila dva, jedan dok nije odrasto, pa drugi, jer smo bili malo jača (imućnija, op.a.) familija. Naknada im se davala u hrani, dalo se njihovim obiteljima žita, krumpir, obuklo bi ga se, kupilo mu cipele. Njih je bilo divetero dice, živili su u staroj kućici u Kosovoj Buljimi, a ovaj drugi iz bia iz Klešića. Iz moje obitelji svi su išli u školu i moja tetka 1900. godište je išla u Alan u školu, u mojoj familiji nije bilo nepismenih, dočim ovaj koji je služio, on nije imao ni da ide u školu. Ja ne znam da je i jedan od njih devet dice išlo u školu. Bili sirotinja i daj Bog da se prehranili*.

Osim iz susjedstva ili susjednog sela *slugane* se išlo tražiti i u udaljenija sela, ponajviše iz velebitskoga Podgorja, Kutereva, pa i s područja Senjskoga bila.³⁴ *Gazda* (glava obitelji) išao ih je tražiti uglavnom u

³¹ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

³² Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Isto su kazivali svi kazivači.

³³ Vidi više u prilogu o ekonomskim migracijama autorice M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁴ Detaljnije vidi u radu M. Rajković (2005): Život žene u selima Senjskoga bila, *Senjski zbornik*, 30:553-554. Senj.

proljeće ili ljeto, odnosno kada je bilo najviše posla (zabilježila sam također: u veljači, ožujku, travnju, ljeti, u jesen, odnosno kad je tko htio). Najvažnije je bilo djetetu osigurati stan i hranu. No tom se prilikom također *pogađalo* (dogovaralo) za naknadu koja je bila u hrani (krumpir, žito), odjeći te u manjoj mjeri novcima. Pojedini su dolazili na preporuku, *zvani sluge*, odnosno njihovi roditelji su unaprijed dogovorili i doveli djecu. Vrijeme službe trajalo je od nekoliko mjeseci pa do nekoliko godina ako je *slugan bio dobar i poštiva gazdu i ovaj njega*. Poneki su držali *slugane* samo od proljeća do jeseni, no to nije bilo u redu, jer kako objašnjavaju kazivači, ako je dijete cijelo ljeto radilo, red je da se i zimi prehrani u toj obitelji. Najveći problem bio je smještaj: *Mi smo imali sluškinju koja je bila i preko zime (...) Najgore je bilo što su nam stanovni bili skučeni. Vidite ovdje* (kazivač pokazuje prostoriju u kojoj se nalazimo, dimenzija cca 20 kvadratnih metara), *tu je nas devetero živilo i sada treba smjestiti toliko ležaja. Ajde, ljeti se spavalo na sjeniku, nije bilo problema, ali zimi je smještaj bio problem, a ne hrana*, kazao je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola.

5.1.2. Oprema čobana

Odlazak na pašu svi su kazivači prepričavali kao uobičajenu dnevnu radnju. Prilikom odlaska s *blagom čobanova* je odjeća bila svakodnevna radna odjeća, dakle uobičajena. Svi su isticali *kako si odjeven tako odi*. Prilikom cjelodnevnog boravka na ispaši *blaga* od hrane se najčešće nosilo *malo mlika i kiseline*, komad kruha. *Znali smo uzet par krumpira, metni u vatru pa ispeci, ili malo kruva, ako bi bilo litno doba komorada* (koraba), mrkvu kazao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola. Sa sobom nisu nosili torbu niti je postojala torba za te prigode. Najčešći je odgovor bio: *Nadi što*. Nitko od kazivača nije izrađivao niti potvrdio izradu ili nošenje drvenih čaša za *čobane*. Vodu za piće nosili su u boci i to samo ljeti. *Ma pi iz boce, daj Bog da je bilo ikako*, prisjetio se svojih čobanskih dana Milan Krmpotić *Zekonja*. Na pašu se ponekad nosila sol, odnosno onaj tko je imao, njome se lakše dozivalo ovce. Uz čobana je uglavnom išao jedan ili dva psa. Broj pasa ovisio je o tome koliko ih je pojedina obitelj imala. Poneki nisu imali nijednoga. Ako su išla dva, jedan pas je mogao biti i iz susjedne obitelji. Također je ovisilo je li pas pripremljen za brigu oko domaćih životinja. *Ako je pas naućan i oće ić, jer ima ih koji neće. A ima koji naući pa lipo skuplja blago. Ja sam ima jednog, bia je pametan ko čovik. Sam odi u planinu i dovedi ovce. A lipo je kad pas ide s tobom, laje kad nešto ide i napada*, kazao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Vrsta psa nije bila bitna, uglavnom su bili križanci, veći i manji, s dugom i kratkom dlakom, naveli su Krivopučani. No svi su isticali da su oni bili jako velika pomoć čobanima, posebice prilikom prikupljanja *blaga* te oblik sigurnosti od vukova. Osim što su psi pazili da *blago* ne odluta, pojedine su životinje imale oko vrata zvono prema čijem se zvuku životinja mogla locirati ako se udalji.

Na pitanje o štapu najčešći su odgovori bili: *uzmi bilo kakav štap, otkini kakvu granu*. Odrezala se grana s izdankom, tako da je imala savinuti dio kojim se moglo privući ovcu. Često je štap bio ravan, otkinuta bilo kakva grana mladog drveta, a njegova funkcija priručna, primjerice ako je naišao nepoznati pas. Prilikom čuvanja *blaga* stariji čobani izrađivali su štapove koje su nazivali *kandžija*. Pojedini muški čobani na pašu su nosili manju sjekiricu i njome radili držak *kandžije*. Drveni dio bio je dugačak oko jedan metar. U njega se oko pola metra uplela dupla koža, nakon koje je dolazila još oko pola metra ili nešto duže kožne trake koja se splela u duplo. Osim na pašu s *blagom*, *kandžiju* su Krivopučani nosili i u drugim prigodama, primjerice prilikom odlaska na sajmove ili u Senj. A o njezinu simboličkom značenju kao markeru bunjevačkog identiteta, odnosno stočarskog stanovništva senjskoga zaleđa, govori i šala koja se i danas prepričava po gradu Senju. Kada su se Bunjevci nastanili u gradu Senju i vidjeli kako Senjani u moru love ribe i lignje, pokušali su i oni loviti lignje sa senjske rive, i to s *kandžijom*.

5.1.3. Događanja na paši

Prilikom odlaska na pašu djeca i/ili čobani sastajali su se i družili. Svojih iskustava prisjetili su se Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola: *Nas se znalo sastat čobana, kao djece, iz pet šest kuća i to se išlo u šumu. Tu bi bili po cijeli dan. Nosili bi za jest, krumpira, kruva. Mi smo čobani više mesa*

znali pojest, organizirali bi i hvatali puhove.³⁵ Neko donesi jaja. Bilo je krumpira, ispekli krumpira na žaru. Voda je bila malo problem, jer ona iz lokve nije bila upotrebljiva za piće, pa nosi sa sobom, ali bilo je vode u stablima koja stoji i mogla se pit.

Djeca su vrijeme kratila na razne načine. Djevojčice su morale *presti* vunu i plesti čarape, a dječaci su izrađivali predmete od drveta. Izrađivali su *čegrtaljke*, frulice od lipe, trube od vrbine kore, volovski *teljug* (*teljug* je dio *jarma*) od javorova ili brestova drveta. Čuvajući blago djevojčice i dječaci igrali su razne dječje igre, primjerice: *zuje*,³⁶ *škole*, *krmačanje*,³⁷ dječaci su se natjecali u bacanju kamena s ramena. Djevojke i momci igrali su kolo na *ledeni* (ravnoj površini) te pjevali:

*Alaj volim biti čobanica
Kod ovaca kad čuva Ivica.*

*Alaj volim čuvati goveda
I ljubiti što mi majka ne da.*

*Moj je dragi čoban od ovaca
Ja od blaga njegova sam draga
Vene javor, vene mu i grana
Vene dragi pa venem i sama.*

*Pitaju me iz kojeg sam sela
Iz Veljuna, voda ga odnijela.*

*Ja malena samo to me kvari
Dobar mali pa za to ne mari.*

*Moj dragane samo bećar budi
Bećar budi, bećari su ljudi.*

*Kolegice veži lolu slamom
Veži slamom, da ne ide zamnom.*

*Lipe su mi oči plave boje
Ne svačije nego lole moje.*

*Dođi moja diko preko plane
Kuda si mi dolazio lane.*

*Dođi dragi milovanje moje
Pa utješi bolno srce moje.³⁸*

Prilikom boravka na paši *blagu* se znalo vezati noge da ne može brzo hodati: *Sapinjalo se s komadom štrika, konopa da ne može trčat. Na razmak 15 do 20 centimetara. Al to je isto opasno za blago može di zapet*³⁹. No sjećanja na čuvanje *blaga* ponekad i nisu bila tako lijepa, kao što se vidi iz kazivanja Josipa Prpića

³⁵ Više o tradicijskom lovu na puhove vidi u prilogu o lovu kod M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁶ Jedno dijete stane ispred, a dvoje ili troje iza njega, netko od njih ovo dijete ispred malo lupi po glavi, a ono pogađa tko je to bio. Ako pogodi zamjene mjesta.

³⁷ *Gone* (guraju) lopticu po livadi s ciljem da što prije dođe do jamice koju su prethodno iskopali.

³⁸ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun.

³⁹ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

Jurine: Digne me otac u jutro i majka. Ajde tjeraj blago! A bos nisi imao što obut, i da izvinete, i kad bi krava ili vol vršili nuždu, a ja stanem na to mjesto da grijem noge. A kad je bilo vrijeme za školu, pješke u školu.

5.2. Organizacija čuvanja blaga prema godišnjim dobima

Zimi je *blago* bilo u zatvorenim prostorijama, kako u planinama tako i u Primorju. Kazivači su navodili duge zimske mjesece, od studenoga do travnja. Milanu Blaževiću *Iveli* (Mrzli Dol) ostao je u sjećanju podatak iz djetinjstva: *Zime, 1939. godine, pao je snijeg, mi smo se djeca sa vrh krova sanjkali dole, od kuće do štale je bio tunel kroz snijeg.* Mnogi kazivači naveli su kako i danas zbog velikih nadmorskih visina snijeg napada do razine krovova kuća i da kopaju tunele u snijegu ako žele doći do susjednih prostorija. Stoga su domaće životinje od konca listopada do početka travnja uglavnom bile u zatvorenim prostorijama i za njih je moralo biti dovoljno hrane, ponajviše sijena. Zbog nedovoljne količine sijena *blago* se do proljeća dohranjivalo, primjerice zimi su kidali *grane od jasena*,⁴⁰ u proljeće od bukve. Zbog nedostatka hrane ovce se vodilo na pašu kada je to bilo moguće: *Pazite, malo je tu bilo hrane za blago, jer sva se zemlja orala. Uvijek se gledalo da ima u planini bar malo zemlje na kojoj nema snijega onda odma pusti blago ovo sitno da malo pase.*⁴¹ *Krave nisu, one tek od trećeg mjeseca, jedino ako baš nisi imo sijena. Ovce da, čak reci da one više vole zrak,* kazao je Tome Špalj *Cucin*. Zemlju na kojoj se na nekim mjestima snijeg otopio Krivopučani su nazivali *prošarica* i/ili *iskopine*.

U zimskim mjesecima *blago* se vodilo na pašu u Primorska sela: *Tu bi bia snig, a doli kopno. Sena bilo malo, onda narod mora gonit dole u pašu... Kad dođi s ispaše, uveče, ako bi se zeru dalo za jist, ako ne, ništa... sve je išlo dole u pašu krave i ovce,* kazao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Ponekad se znalo dogovoriti s Primorcima da ovce pasu nekoliko dana na njihovoj zemlji s ciljem da im ovce nagnoje zemlju. Tim prilikama obitelji iz Primorja čuvale su i njihove životinje koje su cijeli dan bile u Primorju i uvečer se vraćale kući.

Do Jurjeva (23. travnja) nije se pazilo gdje *blago* ide pasti: *Stoka je išla pasti širom, po čijem ste htjeli, 23. četvrtog kao da je zapisano svako po svojoj parceli, to je bio taj nepisani zakon,* rekli su svi kazivači. Također, do toga je datuma *blago* moglo i samo ići na pašu: *Kažemo da se zatirava, blago ide samo, odrenemo ga gore i pustimo. A posle Jurjeve blago nije smilo ić samo, moral ga je neko čuvat, poslije se počelo sijat i sadit i blago bi pravilo štetu,* objasnio je Branko Tomljanović *Ropeta*⁴².

Kao što je već rečeno, ovce su prve išle na pašu, dok je za krupnije *blago* trava trebala biti kvalitetnija. Krupno *blago* stoga je duže boravilo u štalama i dohranjivalo se: *Ovdje lista bukva oko 1. svibnja, ako nije bilo trave, onda smo znali grane sječ i pup kad nabubri, onda je blago to brstilo. (...) Za stoku kad bi progromalo, prolitalo. Djeca naberi jednu vreću svakom govečetu mladoga grma, i to se s tim dohranjivalo,* kazali su Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola.

S obzirom na vremenske prilike, najviše sam zabilježila podataka o tome da je sve *blago* išlo na svakodnevnu pašu u svibnju. Sat jutarnjeg polaska na ispašu također je ovisio o vremenskim prilikama: *U maju mjesecu, ujutro dok bi se razdanilo goni ga napolje onda ga vraćaj oko 10 sati onda ga poslijepodne oko 5 opet vraćaj van do naveče,* rekao je Ivan Šojat *Valin* iz Šojatskoga Dolca. Dakle, *čoban* je u proljeće (treći i četvrti mjesec) i na jesen bio s *blagom* vani cijeli dan. Odlazio je ujutro i vraćao se prije sumraka, *jer ako rano blago vratiš onda budi gladno, jer dugo je do dana* objasnili su kazivači. Kad je toplije (svibanj, lipanj) *gonili su blago* na pašu već u šest sati i vraćalo se kući oko deset, jedanaest sati, pa poslijepodne oko petnaest, šesnaest sati opet nazad na pašu. Razloge ispaše u dva navrata slikovito je opisao bračni par Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna: *Litnja doba se štrči, štrklja se, reci: Krava i vo se uštrkali, biži od muva u*

⁴⁰ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo; Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁴¹ Ivan Šojat *Valin*, Šojatski Dolac.

⁴² Isto su potvrdili svi kazivači.

grmeće di se mogla ruljit (počešati op.a.). Budi na njoj puno oni velikih muva i obada. Onda moraš kući gonit blago. Osim o klimatskim prilikama, vrijeme odlaska i povratka s paše ovisilo je i o vrsti životinje: *Kod nas se jako malo trošilo ovčje mljeko. Ako se ovca ojanjila, janjci su posisali, nije bilo obavezno tako kada će doć iz paše. Krave goni nazad oko 8 sati jer su se krave morale must,* objasnio je Milan Blažević Ivela.

*Blago su vodili na pašu prema nižim predjelima niz planinu do lipnja ili srpnja, odnosno dok ne bi porasla temperatura. Blago se spuštalo na pašu dolje do 10. lipnja, kad je okrenula vrućina onda je išlo gore, rekli bi u Krmpotske šume, svako je imao malo livade, to vam je šuma sve do Drežnice.*⁴³ U ovom prelaznom periodu stoka sitnoga zuba i stoka krupnog zuba različito je podnosila temperaturne razlike, stoga se paša katkad morala organizirati zasebno za svaku vrstu životinja: *Stoka sitnog zuba ovde na nižim predjelima, a stoka krupnog zuba, u brdima, gdje bi bilo malo otavice, a ovce niže.*⁴⁴ Ovakva se podjela radila kada su obitelji imale puno *blaga*, u protivnom su sve životinje išle zajedno u više predjele. Nakon što su počele vrućine, morala se mijenjati paša za sve životinje, odnosno *blago se vodilo u planinu: Kad je vruće idemo gore u planinu, kud one oće same, kud krenu ideš za njima, moraš minjat pašu.*⁴⁵ Osim ispaše, odnosno kvalitete trave, razlog promjene paše bio je i nedostatak pitke vode za životinje. Uslijed visokih temperatura *lokve* na kojima su se životinje *napajale* presušile bi, dok je u lokvama na višim visinama bilo vode ili snijega u jamama koji se vadio i topio.

U srpnju i kolovozu, odnosno kako se povećavala temperatura, životinje su odlazile ranije na pašu, već oko 5 sati ujutro i vraćalo ih se oko 9 sati, a poslije podne ih se vodilo kasnije na pašu, od 17 do 20 sati. Ukoliko ih se ne bi vodilo kući, krave su same znale krenuti kao što se vidi iz kazivanja Branka Tomljanovića Ropete iz Krivoga Puta: *Krave se štrču, grunaju se, to ima puno muha blago se ne more obranit bježi u hlad i bježi kući, dođe kao stampedo u blažem ubliku, uštrkale se.* Razlika između jutarnje i poslijepodneve ispaše je u tome što se ujutro gonilo malo dalje, a poslije podne bliže kući. *A ide jedno 5 kilometri i tako dva put dnevno. Ono ide past pa di se zaustavi,* objasnio je Ivan Krmpotić Bokula iz Veljuna.

Većina kazivača navela je da za ove dvije paše nisu imali posebne termine već se reklo dopodnevna i popodnevna paša, jutarnja paša i poslijepodnevna, za jutarnju pašu kazalo se i *popas ili popasak*, a poslijepodne *reci idemo na pašu.* Kao jedino objašnjenje zabilježila sam: *Ako se govori o ovom kraju onda bi bilo na ispašu kazali u katoličkim selima, a u pravoslavnim popasak.*⁴⁶

Osim klimatskih uzroka, na mjesto ispaše utjecale su i druge gospodarske grane, ponajviše zemljoradnja i sjenokoša. Tako je nakon polovice srpnja, odnosno nakon što se pokosila trava *blago* moglo ići na pašu i na većinu livada koje se više nisu planirale kositi te godine. Kao što su objasnili Milan Blažević Ivela i Ivan Prpić Kavarica iz Mrzloga Dola: *Od Jurjeva do Svih Svetih, ako je bilo posađeno zelje, ostani korijen, ljudi su korijen razeli i davali stoki, čim se pokopao krumpir, u desetom mjesecu, kad ga prvi mraz uhvati, cima je bila zelena, tako da smo je znali kositi i davati stoki, kad se krumpir pokopao, onda je blago moglo ić na pašu. To je bio 29.10. to je bio zakon kad se počinje krumpir kopati.* Budući da više nije bilo opasnosti od uništavanja ljetine, u jesen je trebao manji broj *čobana*: *Kad dođi jesen kad se pobere sve moglo je di oće tamo na Vrnća vr, onda se sve blago gonilo zajedno, a do onda pazi i goni svak svoje,* kazao je Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna.

Također sam zabilježila da se *blago* u jesen moglo ostaviti na paši samo: *U jesen zatjeraj negdje, pa odi malo gledat. Obađemo ga, al to je bilo rizično mogu vukovi. A bilo je ljudi ostavi pa se blago uveče vrati samo... ako ne dodje kući ide se traži,* rekao je Luka Krmpotić Brnde.

Raspored odlaska *blaga* na pašu kršio se ponekad nedjeljom i blagdanima: *Onda kad odi u crkvu onda ih vrati ranije, pa odi na misu s nedeljom i na određene dane veće praznike, Gospoja, Sv. Petar, Sv. Juraj,* kazala je Mara Krmpotić Brndina.

⁴³ Ana Špalj, Špalji. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁴ Josip Prpić Jurina, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁵ Milan Prpić Apel, Matiči. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁶ Josip Prpić Jurina, Mrzli Dol.

Nijedan kazivač nije potvrdio da je *blago* noćilo vani. *Mi smo uvijek saganjali blago* napominjali su moji sugovornici, te dodavali: *Jedino ako je bio aljkav čoban pa mu se blago sakri pa ga ne može nać, onda ostane vani*. Najčešće se znala izgubiti ovca. Ukućani i susjedi išli bi u potragu, a pronalazak su pomagala zvona koja su životinje imale oko vrata. Zbog opasnosti od vukova, stoka se nije ostavljala vani. Jedini izuzetak zabilježila sam u kazivanju: *A, pazite to je rijetka stvar bila, jedino ko je ima vole, ostani s njima vani pa ih goni ujutro kući, onda pazite bilo je problema s vodom, nije bilo vode pa goni blago na lokve, na Vratnik, na Žutu Lokvu, a to je daleko. A s ostalim blagom ne, tu kod nas*, kazao je Ivan Šojat Valin iz Šojatskoga Dolca.

Kazivači su upoznati i s transhumantnim tipom stočarstva o čemu sam zabilježila: *Ovi što su išli na ispašu dolje i bilo po mjesec dva. To nisu naši bili, to su Bosanci bili,⁴⁷ to su prije Bosanci delali,⁴⁸ zadnjih 40-50 godina dolaze Bosanci u te planine sa stokom sitnog zuba, a proljetno doba vraćali bi se prema šumi... To je bilo pod velebitskom stranom, kod Svetog Jurja, oni bi išli ljeti u planinu na Velebit, a zimi bi se spuštali natrag dole,⁴⁹ nismo (...) noćivali, to vam rade ovi oko Kosinja, Kutarevci, oni zateravaju blago gore na Velebit, jer gori ima pitke vode,⁵⁰ u Liki Pazarište, Kosinj oni puste blagu u proliće pa ga vrate u jesen.⁵¹*

6. DANAŠNJE STOČARSTVO I MOGUĆNOSTI RAZVOJA

Kao što je u tekstu vidljivo, danas je na području Krivoga Puta prisutan mali broj domaćih životinja. Životinje borave u štalama do svibnja budući da ima dosta sijena i hrane. Manji broj ovaca, koza i krava uglavnom pasu u blizini okućnice gdje se životinje konopom vežu za drvo ili metalni klin koji se

Slika 8: Električni čoban, detalj, *Cupiči* (Podbilo); snimio Augustin Perić, svibanj 2004. godine.

zabije u zemlju. Kada popasu travu u dometu konopa vlasnici ih premještaju dalje. Od sedamdesetih godina do unazad nekoliko godina veći uzgajivači unajmljivali su *čobane*, odrasle muškarce iz Bosne. No, kazivači kažu da su imali veće štete jer su bili skloni alkoholu i gubili ovce. U vrijeme moga istraživanja unajmljenih *čobana* nije bilo, već su tu ulogu preuzeli *električni čobani*. (sl.8) Pašnjak se ogradio pomoću drvenih kolaca kroz koje je provedena žica koja je spojena s akumulatorom. Kada ovca dođe do žice prvo je dotakne njuškom, koja je vlažna i strese je struja. Ta struja je slaba i ne može naštetiti životinjama. Nakon što se ovce naviknu uzgajivači ponekad isključuju akumulator jer ovce već znaju da tu ne smiju ići.

Osim bavljenja stočarstvom kao dopunske djelatnosti, u vrijeme istraživanja na ovom području bila su tek dva velika uzgajivača ovaca. Njima je ovčarstvo glavni izvor prihoda. Ovo suvremeno ovčarstvo prilagodili su geografskim, odnosno klimatskim, odlikama terena. Ovce su zimi smještene u štalama koje se nalaze na nadmorskoj visini od 500 do 600 metara (za razliku od centra Krivoga Puta koji je smješten na oko 800 metara nadmorske visine) tako

⁴⁷ Mile i Ana Špalj *Kebini*, Krivi Put.

⁴⁸ Milan Prpić *Apel*, Mrzli Dol.

⁴⁹ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁵⁰ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁵¹ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

da ovce mogu na pašu veći dio godine. Ovce čuvaju sami ili to rade članovi njihovih obitelji. Tek se jedna obitelj ozbiljnije bavi prodajom mlijeka i zasada im ti prihodi nadopunjuju kućni budžet. S obzirom na naseljenost primorske strane Velike Kapele tijekom prve polovice 20. stoljeća i broju domaćih životinja na njoj, možemo sa sigurnošću tvrditi da bi i danas ovo područje moglo prehranjivati puno veći broj obitelji, dakako velikih uzgajivača, budući da su kapaciteti pašnjaka ogromni, kao i livada s kojih se može dobiti dovoljna količina sijena za zimske mjesece.